

SARA B., EEN REBELSE VROUW UIT DE VERLICHTING

TEKST IN CONTEXT

Onder redactie van Frits van Oostrom en Hubert Slings
Redactie voor dit deel: Lia van Gemert

De samenstellers bedanken Arno van Dongen, Myra Heerspink Scholz, Jeroen Jansen, Ludo Jongen, Leontine Kuijvenhoven-Groeneweg, Pim van Oostrum en Piet van Reenen voor hun adviezen.

De reeks *Tekst in Context* is ontwikkeld voor gebruik in het voortgezet onderwijs. Met behulp van aanpassingen in de dosering en de docering is de reeks op tal van manieren inzetbaar: zowel voor havo 4/5 als voor vwo 4/5/6, zowel voor klassikale behandeling als voor zelfstudie.

Sara B., een rebelse vrouw uit de Verlichting is het tiende deel in de reeks *Tekst in Context*.

Eerder verschenen:

- 1 *Karel en Elegast* (samenstelling Hubert Slings)
- 2 *Jacob van Maerlant* (samenstelling Ingrid Biesheuvel en Frits van Oostrom)
- 3 *Reinaert de vos* (samenstelling Hubert Slings)
- 4 *Wilhelmus en de anderen* (samenstelling Marijke Barend-van Haeften, Karel Bostoën, Lia van Gemert en Marijke Meijer Drees, m.m.v. Louis Peter Grijp en Camerata Trajectina)
- 5 *Verhalen over verre landen* (samenstelling Karel Bostoën, Marijke Barend-van Haeften en Mirjam Roos, m.m.v. Marijke Meijer Drees en Lia van Gemert)
- 6 *Warenar* (samenstelling Lia van Gemert en Marijke Meijer Drees, m.m.v. Karel Bostoën en Marijke Barend-van Haeften)
- 7 *Walewein* (samenstelling Petra Barendregt, Noor Bloem en John Verbeek)
- 8 *Faust* (samenstelling Jef Jacobs, Vincent Laarhoven, Ad van der Logt en Myra Nijhof, m.m.v. Johannes Muller)
- 9 *Max Havelaar* (samenstelling Peter van Zonneveld, m.m.v. Helene Hermans en Christianne Lemckert)

Sara B., een rebelse vrouw uit de Verlichting

TEKST IN CONTEXT 10

**Naar E. Bekker, wed. ds. Wolff, en A. Deken,
*Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart***

Samengesteld door Marleen de Vries, Karel Bostoën en Lia van Gemert,
met medewerking van Rianne Bos en Arien op 't Land

Amsterdam University Press

2012

Lay-out: Adriaan de Jonge, Amsterdam
Ontwerp omslag: Kok Korpershoek, Amsterdam
Omslagafbeelding: Édouard Louis Dubufe,
L'Enlèvement de Clarissa Harlowe, 1867 (particulier bezit)

ISBN 978 90 8964 351 3
e-ISBN 978 90 4851 488 5 (pdf)
e-ISBN 978 90 4851 6858 (ePub)
NUR 621

© Marleen de Vries, Karel Bostoën, Lia van Gemert/Amsterdam University Press 2012

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

Inhoudsopgave

Voor je begint... 7

Inleiding 9

- Context 9
- Twee vrouwelijke auteurs 9
- Verlichting in een tijd van politieke en economische onrust 11

Zielsvriendschap 14

- Tekst 14
- Brief 3: Mejuffrouw Sara Burgerhart aan de heer Abraham Blankaart 14
- Brief 5: Mejuffrouw Sara Burgerhart aan mejuffrouw Anna Willis 14
- Context 20

Religie en Verlichting 22

- Tekst 22
- Brief 6: Mejuffrouw Cornelia Slimpslamp aan mejuffrouw Zuzanna Hofland 22
- Brief 10: Mejuffrouw Sara Burgerhart aan mejuffrouw Aletta Brunier 22
- Brief 11: Mejuffrouw Sara Burgerhart aan de heer Abraham Blankaart 26
- Brief 19: De heer Abraham Blankaart aan mejuffrouw Zuzanna Hofland 27
- Context 29

Liefdesperikelen 31

- Tekst 31
- Brief 30: De heer Hendrik Edeling aan zijn broer Cornelis Edeling 31
- Brief 46: Mejuffrouw Anna Willis aan mejuffrouw Sara Burgerhart 36
- Brief 49: De heer Jacob Brunier aan mejuffrouw Sara Burgerhart 37
- Context 38

Wat maakt Sara B. zo bijzonder? 41

- Tekst 41
- Brief 51: De heer Hendrik Edeling aan de heer Cornelis Edeling 41
- Brief 56: Mejuffrouw Sara Burgerhart aan mejuffrouw Anna Willis 42
- Brief 68: Mejuffrouw Cornelia Hartog aan mejuffrouw Wilhelmina van Kwastama 45
- Context 48

Verleiding 51

Tekst 51

Brief 90: Mejuffrouw Sara Burgerhart aan mejuffrouw Aletta Brunier 51

Brief 91: De heer R. aan de heer G. 55

Context 58

Overal verraad 60

Tekst 60

Brief 95: Mejuffrouw Cornelia Slimpslamp aan mejuffrouw Zuzanna Hofland 60

Brief 96: Mejuffrouw Maria Buigzaam aan de heer Hendrik Edeling 60

Brief 104: Mejuffrouw de weduwe Spilgoed aan de heer Hendrik Edeling 62

Brief 107: Anonieme brief aan de heer Abraham Blankaart 62

Brief 110: Broeder Benjamin aan mejuffrouw Cornelia Slimpslamp 63

Brief 111: Mejuffrouw Cornelia Slimpslamp aan Broeder Benjamin 64

Brief 121: De heer Abraham Blankaart aan mejuffrouw Sara Burgerhart 66

Brief 123: De heer R. aan de heer G. 67

Brief 124: Mejuffrouw Zuzanna Hofland aan mejuffrouw Sara Burgerhart 68

Context 69

Hoe kan een roman de lezer iets leren? Over opvoeding 71

Tekst 71

Brief 126: De heer Hendrik Edeling aan de heer Cornelis Edeling 71

Brief 139: De heer Hendrik Edeling aan de heer Cornelis Edeling 74

Context 82

Vrijheid 84

Tekst 84

Brief 147: De heer Hendrik Edeling aan de heer Cornelis Edeling 84

Brief 150: De heer R. aan de heer G. 85

Brief 152: De heer Hendrik Edeling aan mejuffrouw Sara Burgerhart 85

Brief 163: Mevrouw Sara Edeling aan mevrouw de weduwe Spilgoed 87

Context 88

Verlichting 92

Tekst 92

Nawoord door Wolff en Deken 92

Context 94

Vragen en opdrachten 98

Voor wie meer wil weten 104

Verantwoording 105

Buitenlandse woorden en zinswendingen 107

Begrippenlijst 108

Voor je begint...

De roman *Sara Burgerhart*

De levens van Elisabeth Wolff (1738-1804) en Agatha Deken (1741-1804) zouden verfilmd moeten worden, zo onwaarschijnlijk zijn ze. Wie had kunnen bedenken dat deze twee zo verschillende vrouwen elkaar zouden vinden en zouden uitgroeien tot het bekendste schrijversduo uit de Nederlandse literatuurgeschiedenis? Elisabeth Wolff groeide op in Vlissingen en kwam uit een gereformeerd koopmansgezin. Agatha Deken was een boerendochter die al jong wees werd en opgroeide in het Amsterdamse weeshuis De Oranje Appel. Toen ze elkaar in 1776 ontmoetten, was Wolff achtendertig en Deken vijfendertig. Een jaar later werkten en leefden ze samen. Weer vijf jaar later, in 1782, lag daar *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart*, een briefroman die zo goed was

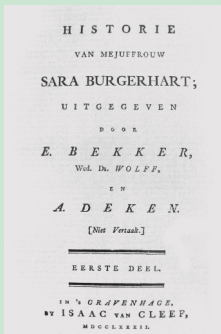
geschreven dat de schrijfsters in één klap beroemd waren. Voor ze het wisten waren ze een toeristische attractie. Uit heel het land kwamen mensen naar Beverwijk, de woonplaats van de twee, in de hoop een glimp van ze op te vangen.

Ook internationaal deed de roman stof opwaaien. Het kwam in de achttiende eeuw niet vaak voor dat een Nederlandse roman in het Duits of Frans werd vertaald. Met *Sara Burgerhart* gebeurde dat wel. Voor heel even plaatsen de bekentenissen van de spontane, eigenwijze Sara Nederland terug op de Europese literaire kaart.

Opbouw van dit boek

In Nederland zelf groeide *Sara Burgerhart* uit tot een *everseller* met inmiddels al meer dan vijftienduizend drukken. Maar nooit eerder verscheen er een

Vier uitgaven van Sara Burgerhart door de eeuwen heen: de eerste druk uit 1782 van uitgever Isaac van Cleeff; de tiende druk uit 1954 van hetzelfde uitgevershuis; de uitgave uit 1993 in de serie Bulkboek (uitgever Patty Voorsmit) en de huidige uitgave

hertaling. In die lacune voorziet deze editie. De tekst is ingekort en hertaald in modern Nederlands. De Franse uitdrukkingen in de tekst – vergelijkbaar met de Engelse uitdrukkingen in het Nederlands van vandaag – behoorden tot het toenmalige modieuze taalgebruik van de gegoede Nederlandse burgerij. We hebben ze in het Frans laten staan; achter in het boek worden ze verklaard in de lijst met buitenlandse woorden en zinswendingen. Ook citaten van Wolff en Deken en van hun tijdgenoten hebben we bewerkt naar modern Nederlands. Titels van gedichten en boeken hebben we niet veranderd.

De roman van Wolff en Deken bestaat helemaal uit brieven die de personages aan elkaar schrijven. We hebben de brieven gekozen die de hoofdlijnen van het verhaal duidelijk maken. De brieven zijn in groepen bij elkaar gezet, in de volgorde van het oorspronkelijke boek. Bij elke groep hebben we een Context-hoofdstuk geschreven dat informatie geeft over het centrale thema uit de brieven en over de tijd waarin het boek geschreven werd, de Verlichting.

Belangrijke begrippen vind je terug in de lijst achter in het boek. Daar kun je de pagina opzoeken waar meer informatie over het begrip staat. Achterin is verder een beknopte literatuurlijst opgenomen: *Voor wie meer wil weten*. Je kunt deze lijst ook gebruiken bij een werkstuk.

Verwerking van de stof

Achter in het boek staan vragen en opdrachten, onderverdeeld in drie categorieën. De A-vragen dienen om belangrijke onderwerpen uit de stof samen te vatten. De B-vragen controleren of je het verhaal en het commentaar goed hebt begrepen en geven je de gelegenheid om de stof toe te passen. De C-vragen zijn bedoeld voor creatieve verwerking van de stof, waarin jouw eigen bijdrage centraal staat. Maak in overleg met je docent een keuze uit de vragen en opdrachten en spreek ook af hoe je je antwoorden inlevert, bijvoorbeeld in een dossier.

Inleiding

CONTEXT

Twee vrouwelijke auteurs

Het lijkt alsof Elisabeth Wolff en Agatha Deken in 1782 met hun succesvolle *Sara Burgerhart* uit het niets verschenen, maar schijn bedriegt. Beiden hadden toen al het een en ander gepubliceerd. Bovendien was de Republiek al enigszins gewend aan vrouwelijke auteurs. Wolff en Deken leefden in 'de eeuw der dichtersessen' en hadden een paar hele goede schrijfsters als voorbeeld. Zoals Lucretia Wilhelmina van Merken, de bekendste dichteres van Nederland, getrouwd met de dichterkoopman Nicolaas van Winter. Betje Wolffs bewondering voor Van Merken grensde aan verafgoding. In 1774 schreef ze haar: 'mijn hele ziel is van u vervuld.' En in 1777: 'U bent mevrouw Van Winter & ik ben maar een boerse

domineesvrouw, heel goed; u bent de grootste dichteres van ons land & ik schrijf gerijmd proza; ik weet het.'

Wolff en Deken begonnen, ieder afzonderlijk, al vroeg met schrijven. Vooral Betje was heel ambitieus en wilde, net als Van Merken, gedichten maken. Dat was niet haar sterkste kant. Ze werd pas bekend toen ze overstapte op proza en vanuit haar woonplaats Middenbeemster een offensief begon tegen personen die volgens haar te streng gereformeerd waren. In het venijnige pamflet *De Menuet en de Domineespruik* (1772) drijft Wolff bijvoorbeeld de spot met een kerkenraad die een van zijn eigen ouderlingen uit de kerk heeft gezet omdat deze man op het huwelijk van zijn dochter heeft... gedanst!

Betje Wolff op een gravure van A. Cardon uit 1784, ze was toen ongeveer vijfenveertig jaar

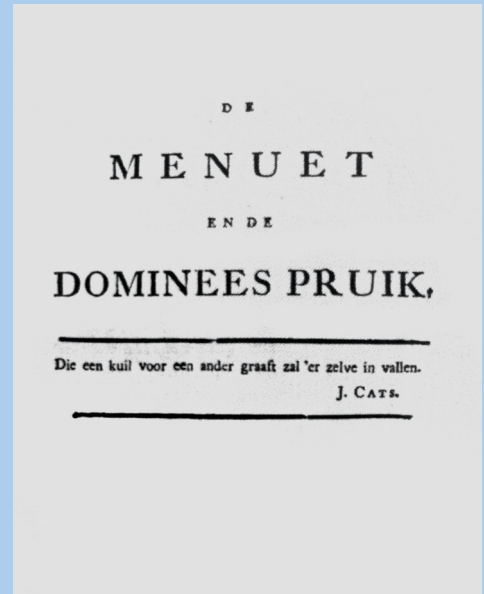
Agje Deken op ongeveer vijftigjarige leeftijd

Lucretia van Merken, geportretteerd door Reinier Vinkeles in 1792

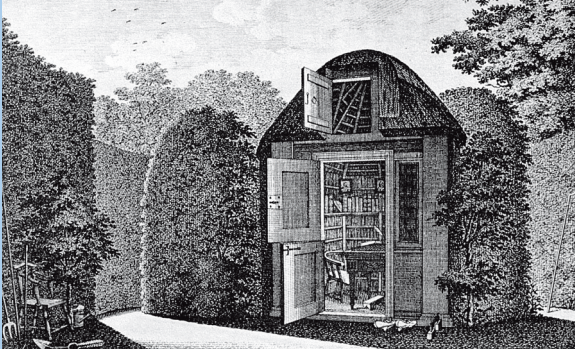
Titelpagina van *De Menuet en de Domineespruik*, een pamflet dat Wolff beroemd zou maken

Aagje, die als wees is opgegroeid in het Amsterdamse weeshuis De Oranje Appel, dat wordt gerund door vrijzinnige doopsgezinden en remonstranten, is zo onder de indruk van Wolffs werk dat ze haar in 1776 een bewonderende brief schrijft. In datzelfde jaar ontmoeten ze elkaar en als dominee Wolff in 1777 sterft, zijn ze inmiddels de beste vriendinnen en trekt Aagje bij Betje in. Betje, die zichzelf in een brief aan Aagje omschrijft met *what you see is what you get* ('zo als ik ben ziet gij mij'), is dol van vreugde. Ze beginnen meteen samen te schrijven (en te vertalen) en zullen dat blijven doen, tot aan hun dood in 1804.

Ze doen dat ook om geld te verdienen. Broodschrijvers vormden in de achttiende eeuw een nieuwe beroepsgroep. Dankzij de idealen van de Verlichting – kennis vergaren en versprei-

den – waren er steeds meer schrijvers en vertalers nodig om te voorzien in de grote behoefte aan informatie. In hun hoogtijdagen produceerden Wolff en Deken samen honderdveertig pagina's in druk per maand! Daarnaast publiceerden ze ook los van elkaar. Wolff heeft in totaal negenenvijftig titels op haar naam staan, Deken dertien. Als duo publiceerden ze zestien titels, waaronder de achtdelige romancyclus *Willem Leevend* (1784–1785) en de zesdelige cyclus *Cornelia Wildschut* (1793–1796). En dan zijn alle teksten die ze (meestal anoniem) schreven voor tijdschriften nog niet meegeteld.

Lang heeft men gedacht dat de dominante en luidruchtige Wolff de hoofdmoot van de teksten schreef, en dan met name de grappigste delen, maar dat is volgens Aagje onzin. Ze schrijft:

In dit tuinhuisje op Lommerlust in Beverwijk zat Betje Wolff in de zomers van 1782-1788 te lezen en te schrijven. Ets van C. Philips Jzn

‘Alles wat men hiermee bewezen heeft, is dat men noch mijn vriendin, noch mij kent. Omdat ik niet alleen voor de helft deel heb aan alle werken die op onze beide namen staan, maar ook omdat mijn vriendin geen minder ernstige onderwerpen behandeld heeft dan ik. Ik geen minder vrolijke, of, zoals men liever zegt, *grappige* liederen en brieven dan zij geschreven heb. Onze bijzondere vrienden en vriendinnen, die ons hebben *zien* werken, kunnen getuigen hoe wij geheel en al in één geest dachten en schreven.’

Wolff bevestigde dat: ‘Wij doen alles samen, inclusief verzen maken.’ Volgens de dichter Jacobus Bellamy, die hen goed kende, vulden ze elkaar perfect aan. ‘Bekker is de azijn. – Deken de olie – dat maakt samen een goede saus.’

Verlichting in een tijd van politieke en economische onrust

In 1782 kunnen leeslustige Nederlanders wel wat afleiding gebruiken. Hoewel ze leven in een tijd die trots ‘de Verlichting’ wordt genoemd vanwege de grote vooruitgang op wetenschappelijk, natuurkundig en medisch gebied, gaat het slecht met de economie. De export stagneert omdat de omringende landen zelf gaan produceren en importeren. Nederland verliest daardoor zijn monopoliepositie binnen Europa en

Het pachtersoproer in Amsterdam, juni 1748, waarbij de huizen van de gehate belastingpachters (die het geld bij de mensen kwamen innen) werden geplunderd

H. Schell, del. 10. febr. 1748.

J. Habbe Simonsz. auct.

HET PLUNDEREN VAN HET HUIS VAN A. M. VAN ARSSEN, op de Cingel bij de Huiszittensteeg te Amsterdam, op Dingsdag den 25^{en} Junij A^o 1748.

Stadhouder Willem V, op een schilderij van Benjamin Samuel Bolomey

kan niet meer concurreren met het buitenland, ook omdat de regering de exportbelasting niet verlaagt. Er is steeds minder werk. Terwijl de regenten zich gewetenloos verrijken, worden de armen steeds armer. In 1748 komt de middenklasse in opstand tegen de hoge belastingen. Zonder veel succes. Vooral in de grote steden heerst armoede.

In 1764 noteert de jonge Schot James Boswell, student rechten in Utrecht, in een brief hoe in het centrum hele steegen vol zitten met stakkers die leven op een krankzinnig dieet van aardappels, jenever, koffie en thee. In de steden groeit ook een tegenbeweging. Verontwaardigde burgers richten er genootschappen op om zélf in te grijpen en hervormingen af te dwingen. In Haarlem bijvoorbeeld probeert de 'Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen' alles 'te onderzoeken wat van

dienst kan zijn voor de welvaart van dit land.' De in 1778 opgerichte 'De Oeconomische Tak' neemt zich voor om 'ongelukkigen' te helpen die in armoede leven. Betje Wolff en Aagje Deken juichen dit soort initiatieven toe. Waar en wanneer ze maar kunnen, laten ze hun stem en hun mening horen. In 1779 publiceren ze *Nederlands verpligting tot het handhaaven der nuttige Maatschappijen en Genootschappen in ons Vaderland*. Een paar jaar later schrijven ze *Economische liedjes* (1781), bedoeld als oppepper voor de hardwerkende arbeider.

Als Engeland de Nederlandse Republiek in 1780 de oorlog verklaart, dreigt de spil van het land, de handel, helemaal stil te vallen. Eind 1781 wordt duidelijk dat de oorlog niet snel afgelopen zal zijn. Uit onvrede ontstaat de

De grote inspirator van de Nederlandse Revolutie: Joan Derk van der Capellen tot den Pol

FOKKE & SUKKE

ZIJN GROTE ORANJEFANS

Voetbal wordt vaak vergeleken met oorlog

patriottenbeweging. De patriotten keren zich tegen het politieke beleid van stadhouder Willem V.

Onder hen is ook de fanatieke edelman Joan Derk van der Capellen tot den Pol, lid van de Staten van Overijssel. Van zijn hand is het belangrijkste revolutionaire pamflet: *Aan het volk van Nederland* (1781) dat in één nacht werd verspreid door het hele land. In dit (anoniem verschenen) pamflet pleit Van der Capellen tot den Pol onomwonden voor een democratisch geko-

zen bewind en vrijheid van drukpers. Nog radicaler: hij zet de burgers aan tot harde actie: 'Wapent U allen, verkiest zelf degenen die U bevelen moeten.'

In deze onrustige periode schrijven Wolff en Deken hun 'Vaderlandsche Roman' *Sara Burgerhart*. Toch is er in het boek weinig te merken van de politieke omstandigheden. Dat komt omdat het verhaal zich grotendeels afspeelt eind jaren 1760-begin jaren 1770, toen het politiek gezien nog rustig was.

Zielsvriendschap

TEKST

Brief 3: Mejuffrouw Sara Burgerhart aan de heer Abraham Blankaart

Geëerde heer, zeer geachte voogd!

Dat was een vrolijke postdag voor me: een brief van mijn geachte voogd. Echt, ik heb gehuild, toen ik merkte dat u zoveel aandacht voor me heeft. Maar dat u zes maanden wegblijft: toen viel al mijn vreugde in 't zand! Wel, mijn allerliefste voogd, zoals ik nu behandeld word, kan ik het hier geen zes weken meer uithouden. Ik kan 't niet half beschrijven. Meneer, als u hier zou zijn, zou u me gelijk geven. Ik ben niet alleen de slavin van tantes grillen, maar ik word ook nog eens geringeloorde door een oude, akelige, zotte meid die me dol maakt om tante te plezieren.

De juffrouw bij wie ik graag zou inwonen, is de onfortuinlijke weduwe van een fatsoenlijk man, die alleen maar nette dames in huis neemt. Een van mijn oude schoolmakkertjes woont er al een tijdje en prijst deze juffrouw de hemel in. Er zijn nog twee andere dames ook.

Vrij, vrolijk en zonder gezeur te leven: dit is mijn enige doel. En waarom is dat verkeerd? Bij tante kan ik niet blijven, als ik me niet wil verlagen tot huichelarij. Voor mij een allerafschuwelijkste ondeugd, waaraan ik me zeker nooit zal bezondigen.

Wat ben ik blij met de beloofde muziek! Ik begin nu al te zingen. O, wat zal die fraai zijn! Duizendmaal dank. Ik hoop u al die stukken ooit voor te spelen, terwijl u een pijpje rookt. Maar, denk eens, meneer Blankaart, tante wil hebben dat ik niets anders speel dan ouwe zeurderige deuntjes. En dat, lieve heer, terwijl ik zo graag speel en ik zulke mooie solocantates heb. Wat ik u vragen wil, meneer: stuur het pakje niet naar tantes huis, het zou wis en waarachtig regelrecht in de haard verdwijnen. Ik sluit hierbij het adres in.

Uw liefhebbende pupil en dienaar,

Sara Burgerhart

Adres: *Chez Mademoiselle G... Marchande sur le ...*

Brief 5: Mejuffrouw Sara Burgerhart aan mejuffrouw Anna Willis

Geëerde vriendin!

Mijn dierbare vader, weet je, was Jan Burgerhart. Hij handelde in thee en zijn zaak was winstgevend. Mijn lieve moeder was, zoals men dat noemt,